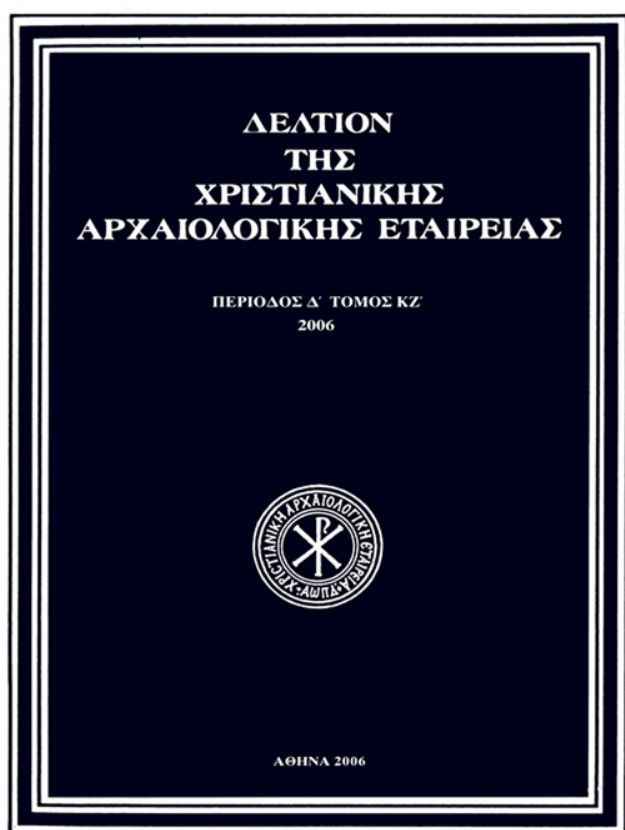

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Δύο εικόνες της πρώιμης κρητικής σχολής στην μονή Βατοπαιδίου

Ευθύμιος Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

doi: [10.12681/dchae.490](https://doi.org/10.12681/dchae.490)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε. Ν. (2011). Δύο εικόνες της πρώιμης κρητικής σχολής στην μονή Βατοπαιδίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 297–304. <https://doi.org/10.12681/dchae.490>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Δύο εικόνες της πρώιμης κρητικής σχολής στην
μονή Βατοπαιδίου

Ευθύμιος ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 297-304

ΑΘΗΝΑ 2006

ΔΥΟ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ

Στό άρθρο παρουσιάζονται δύο εικόνες κρητικής σχολής που σώζονται στη μονή Βατοπαιδίου. Πρόκειται για την εικόνα της Δεήσεως (40×31,5 εκ.) και την εικόνα του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (44,5×36 εκ.).

Στόν άξονα της εικόνας της Δεήσεως εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος σέ μεγαλύτερη κλίμακα από τίς δύο άλλες μορφές, την Παναγία και τόν Ιωάννη τόν Πρόδρομο (Εικ. 1). Φοράει μελιτζανή χιτώνα και άνοιχτογάλαζο ιμάτιο που σχηματίζει πλούσιο άπόπτυγμα πάνω στόν άριστερό μηρό. Εύλογεί μέ τό δεξιό χέρι, ένω μέ τό άριστερό κρατάει κλειστό κώδικα Ευαγγελίου μέ διάλιθη και μαργαριτοκόσμητη στάχωση. Ο Ξύλινος, εύρύς σέ διαστάσεις, σταρόχρωμος, διανθισμένος μέ χρυσογραφήματα θρόνος φέρει ψηλό, διπλής καμπυλότητας έρεσίνωτο, που συνηθίζεται σέ εικόνες κρητικής τέχνης άπό τόν 15ο αιώνα.

Έκατέρωθεν του Χριστού εικονίζονται όρθιοι, κατά τό ήμισυ πίσω άπό τόν θρόνο, ή Παναγία και ό άγιος Ιωάννης ό Πρόδρομος, σέ στάση τριών τετάρτων προς τόν θεατή, δεόμενοι. Η Παναγία φοράει μελιτζανί μαφόριο και ό Πρόδρομος ώχρινο χιτώνα και πράσινο ιμάτιο. Πάνω στό χρυσό βάθος μόλις διακρίνεται τό κόκκινο περίγραμμα του φωτοστεφάνου του Χριστού, ένω άπό τίς επιγραφές που συνοδεύουν τίς μορφές διασώζεται ή επιγραφή Ο ΑΓ(ΙΟ)C ΙΩ(ΑΝΝ)ΗC Ο ΠΡΟ(ΔΡΟΜΟ)C.

Η κατάσταση της εικόνας, που φέρει αυτόξυλο πλαίσιο, δέν είναι καλή, καθώς τό ένα τρίτο της ζωγραφικής στήν κάτω και άριστερή πλευρά της εικόνας έχει έκπέσει.

Τό εικονογραφικό θέμα της Δεήσεως, που αναφέρεται

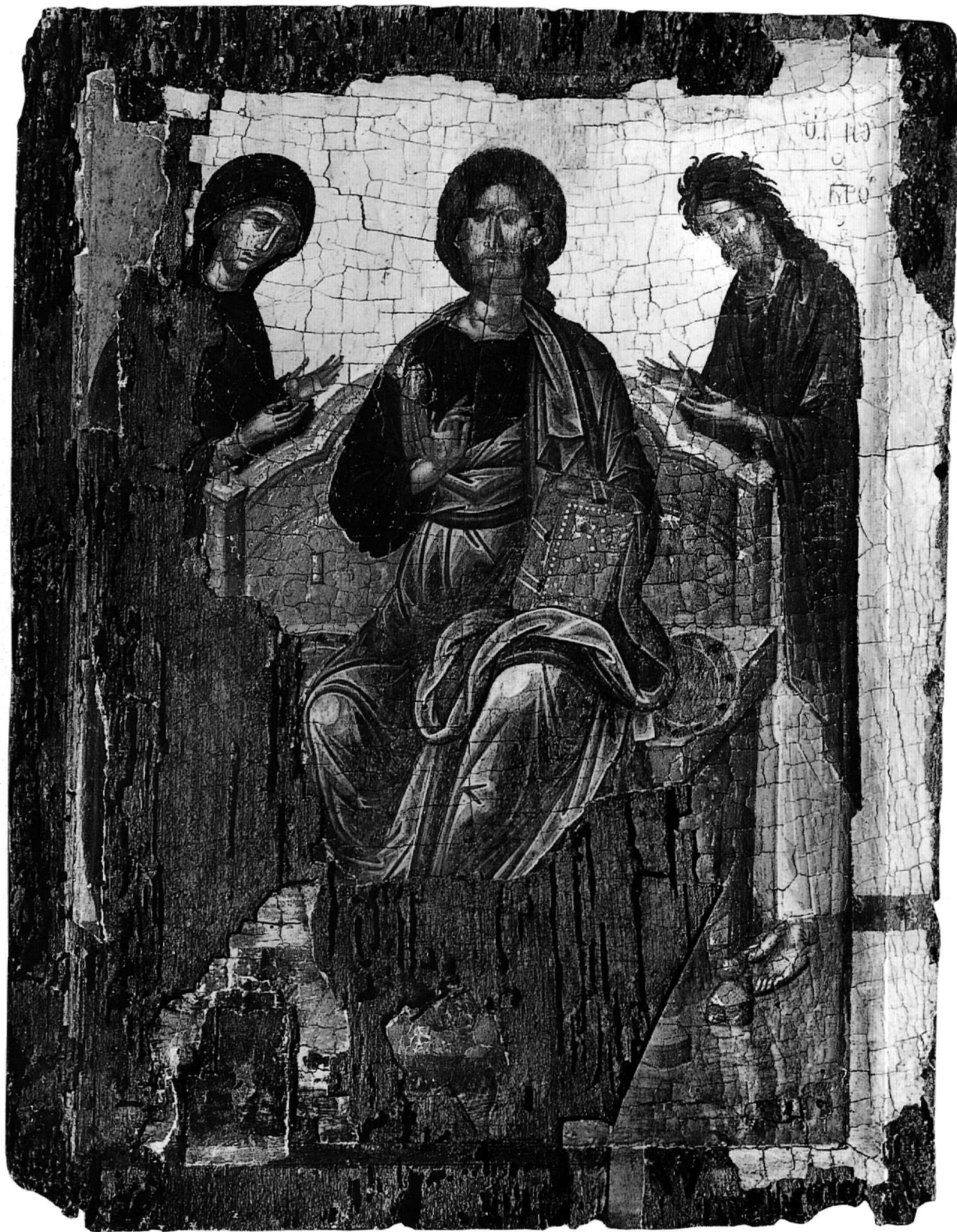
στήν μεσολάβηση της Παναγίας και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου για την σωτηρία του ανθρώπινου γένους, έμφανίζεται στην βυζαντινή τέχνη είτε ως κεντρικό θέμα της πολυσύνθετης παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας είτε ως κεντρικό θέμα της πολυπρόσωπης μεγάλης Δεήσεως σέ έπιστύλια τέμπλου είτε ως μεμονωμένο, άνεξάρτητο θέμα¹, όπως είναι ή περίπτωση της εικόνας της μονής Βατοπαιδίου.

Άπό εικονογραφική άποψη ή Δέηση στην εικόνα της μονής Βατοπαιδίου στην στάση του Χριστού και στό πλούσιο άπόπτυγμα του ιματίου του στόν άριστερό μηρό, στην στάση και την χειρονομία των λιπόσαρκων μορφών που τόν πλαισιώνουν, στόν τύπο και στην διακόσμηση του θρόνου συνδέεται μέ μιά ομάδα όμοθελων εικόνων, που χρονολογούνται στόν 15ο αιώνα και έντάσσονται καλλιτεχνικά στά πλαίσια της κρητικής σχολής αυτής της περιόδου. Πρόκειται για την εικόνα της Δεήσεως στην Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης των Σιναιτών στό Ήράκλειο (άρχές 15ου αι.), την εικόνα της Δεήσεως στην Αγία Μονή Βιάννου στην Κρήτη, έργο άποδιδόμενο στόν κρητικό ζωγράφο Άγγελο, την εικόνα της Δεήσεως στην μονή Σινά, ένυπόγραφο έργο του Άγγέλου, την εικόνα Δεήσεως στό Μουσείο Κανελόπουλου, την εικόνα Δεήσεως στό Λονδίνο (β' τέταρτο 15ου αι.), την εικόνα Δεήσεως στό Μουσείο του Hermitage, την εικόνα Δεήσεως στό Μουσείο της Άντιβουινιώτισσας στην Κέρκυρα (β' μισό 15ου αι.), έργο ένυπόγραφο του Νικολάου Τζαφούρη, την Δέηση στην εικόνα του Νικολάου Ρίτζου στό Σεράγμεβο² κ.ά.

¹ Πά την εικονογραφία της Δεήσεως βλ. Th. von Bogay, «Deesis und Eschatologie», *Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Amsterdam 1967, II, 59-72. D. Mouriki, «A Deësis Icon in the Art Museum», *Record of the Art Museum, Princeton University XXVII*. 1 (1968), 13-19. Ch. Walter, «Two Notes on the Deësis», *REB* 26 (1968), 311-336. Ο ίδιος, «Further Notes on the Deësis», *REB* 28 (1970), 161-187. M. Andaloro, «Note sui temi iconografici della Deesis e dell'Ha-

ghiosoritissa», *RIASA* 17 (1970), 93 κ.έ. T. Welms, «La Déisis dans la coupole, sur la façade et dans les images du Jugement Dernier», *CahArch* 31 (1983), 129-173. M. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορώντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 2003, σποράδην.

² Εικόνες της κρητικής τέχνης. Άπό τόν Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη, Ήράκλειο 1993, 443-446, άριθ. 92 και

Εἰκ. 1. Μονή Βατοπαιδίου. Ἡ Δέηση.

Σε συνθετικό επίπεδο ο καλλιτέχνης επιδιώκει να προβάλλει την θριαμβική μορφή του Χριστού. Αυτό επιτυγχάνεται με την σωματικά μεγαλόπρεπη κορμοστασιά του, τοποθετημένη σε πρώτο επίπεδο πάνω σε έντυπιακά μεγάλο θρόνο, σε αντίθεση με τις λιπόσαρκες μορφές της Παναγίας και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, που είναι τοποθετημένες σε δεύτερο επίπεδο. Ανάλογη συνθετική αντίληψη, που έχει σκοπό να τονίσει τον έσχατολογικό χαρακτήρα της παράστασης και τον ρόλο του Χριστού ως σωτήρος³, παρατηρείται, κυρίως, σε έργα του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, όπως στην Δέηση στην Συλλογή της Αγίας Αικατερίνης των Σιναιτών στο Ήράκλειο και κυρίως στην Δέηση της Αγίας Μονής Βιάννου στην Κρήτη, ένυπόγραφο έργο του Άγγελου⁴, κρητικού ζωγράφου του πρώτου μισού του 15ου αιώνα.

Επίσης, τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, τεχνικά και τεχνοτροπικά, του Χριστού (Εικ. 2), της Παναγίας (Εικ. 3) και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (Εικ. 4), παρά την έκπτωση της ζωγραφικής στα πρόσωπα, συνάπτουν τον ανώνυμο καλλιτέχνη της εικόνας της μονής Βατοπαιδίου με το έργο του Άγγελου. Ιδιαίτερα ο Χριστός με την μεγαλόπρεπη κορμοστασιά, τό πλατύ με άδρά χαρακτηριστικά πρόσωπο, την πλούσια κόμη που στεφανώνει τό κεφάλι, έχει τις καταβολές του στο πρόσωπο του Χριστού σε εικόνες του Άγγελου, όπως είναι ο Χριστός της Δεήσεως στην Αγία Μονή Βιάννου και ο Χριστός Παντοκράτωρ στην Ζάκυνθο⁵. Διαφέρει στην απουσία χρυσογραφίας στο ἱμάτιο, που επιτρέπει την απόδοση μιᾶς ρέουσας πτυχολογίας στην αντίληψη έργων της ύστεροπαλαιολόγιας ζωγραφικής. Επίσης, ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος συνδέονται στενά με τις ἀντίστοιχες μορφές στην εικόνα της Δεήσεως στο Σινᾶ, ένυπόγραφο έργο, όπως ἀναφέραμε, του Άγγελου⁶.

Έτσι, ἡ εικόνα της Δεήσεως σε εικονογραφικό καὶ καλλιτεχνικό επίπεδο ἀποτελεῖ πρῶμο έργο της κρητικῆς σχολῆς του 15ου αἰῶνα, του ὁποῖου ἡ παραγωγή, ἔχου-

Εικ. 2. Ο Χριστός. Λεπτομέρεια της Εικ. 1.

512-513, ἀριθ. 157. Ν. Β. Δρανδάκης, «Μεταβυζαντινές εἰκόνες (Κρητικὴ σχολή)», στο *Σινᾶ. Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς*, Ἀθήνα 1990, πίν. 77. *Sinai - Byzantium - Russia*, Λονδίνο 2000, 177, ἀριθ. Β 152 (Υ. Piatnisky). Β. Παπαδοπούλου, «Εἰκόνα Δέησης τοῦ Νικολάου Τζαφούρη», *ΔΧΑΕ ΚΒ'* (2001), 261-269. Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἡ εἰκόνα τοῦ Νικολάου Ρίτζου στο Σεράγεβο, Εἰκονογραφικὲς παρατηρήσεις», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ'* (2005), 207-210, εἰκ. 1.

³ Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εἰκόνες. Ὁ Χριστός στην Ἑνσάρκωση καὶ στο Πάθος*, Ἀθήνα 2003, 65-67, ἀριθ. 10.

⁴ Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη, «Ὁ ζωγράφος Ἄγγελος Ἀκοτάντος. Τό έργο καὶ ἡ διαθήκη του (1436)», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 290-298. Μ. Vasilaki, «A Cretan Icon of St George», *BurlM* 131 (1989), 208-214. Μ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἀλωση (1450-1830)*, τ. 1, Ἀθήνα 1987, 147.

⁵ *Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης* (ὑποσημ. 2), ἀριθ. 157. Μπαλτογιάννη, δ.π., ἀριθ. 10. Μ. Ἀχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Εἰκόνες τῆς Ζακύνθου*, Ἀθήνα 1997, 56-58, ἀριθ. 4.

⁶ Δρανδάκης, δ.π. (ὑποσημ. 2), 127, πίν. 77.

Εἰκ. 3. Ἡ Παναγία. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 1.

με τή γνώμη, ἐντάσσεται στὸν κύκλο ἔργων τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Ἀγγέλου.

Στὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ὁ ἅγιος εἰκονίζεται σέ προτομή (Εἰκ. 5 καὶ 6), μέ ἐλαφρά στροφή πρὸς τὰ ἀριστερά καὶ μέ ἔκφραση αὐτοσυγκέντρωσης. Μέ τὴν ἀριστερή παλάμη, πού καλύπτει ἐν μέρει τὴν λιθοκόσμητη στάχωση, κρατάει μισάνοιχτο κώδικα, ἐνῶ μέ τὸ δεξιό κρατάει κονδυλοφόρο. Στὴν ἀριστερή μασχάλη στηρίζει τὸ μελανοδοχεῖο μέ τὴν θήκη γιὰ τοὺς κονδυλοφόρους. Στὸ μισάνοιχτο κώδικα ἀναγράφεται μέ κεφαλαῖα ἡ ἀρχὴ τοῦ Εὐαγγελίου του: ἘΝ ἈΡΧῇ, ἮΝ Ὁ / ΛΟΓΟΣ / ΚΑΙ Ὁ ΛΟΓΟΣ / ἮΝ ΠΡΟΣ / Τ(ΟΝ) Θ(ΕΟ)Ν (Ἰω. α', 1). Πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τοῦ Θεολόγου, στό ὕψος τῆς κεφαλῆς του, ἀπεικονίζεται μικρογραφικὰ νεανικὴ γυναικεῖα μορφή, ἡ προσωποποίηση τῆς θείας Σοφίας, νά τοῦ ὑπαγορεύει τὸ εὐαγγε-

Εἰκ. 4. Ὁ Προδόρομος. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 1.

λικό κείμενο (Εἰκ. 7). Φοράει γαλάζιο χειριδωτό χιτῶνα καὶ προβάλλεται πάνω σέ πλούσιο ρόδινο ὕφασμα πού ἀνεμίζει περίτεχνα. Πάνω στό χρυσό βάθος τῆς εἰκόνας μόλις διασώζεται ἡ ἐπιγραφή [Ο ΑΓΙΟΣ] ΙΩ[ΑΝΝΗΣ] Ο ΘΕΟΣ[ΛΟΓΟΣ]. Ἡ κατάσταση διατηρήσεως τῆς εἰκόνας δέν εἶναι πολὺ καλὴ, καθὼς τὸ κάτω τμήμα τοῦ σώματος τοῦ ἁγίου, ὅπως καὶ τμήματα τοῦ χρυσοῦ βάθους, ἔχουν ἐκπέσει.

Ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἄποψη ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν προσωποποίηση τῆς θείας Σοφίας πού τοῦ ὑπαγορεύει τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο, ἔχει τὴν καταγωγή του σέ ἀπεικονίσεις τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν σέ ναοὺς τῆς πρώτης περιόδου τῶν Παλαιολόγων, ἡ διακόσμηση τῶν ὁποίων εἶναι ἔργο καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων τῆς Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, τὸ ἴδιο θέμα θά γνωρίσει ιδιαίτερη διάδοση στὴν τέχνη τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα

Εἰκ. 5. Μονή Βατοπαίδιου. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.

στήν μνημειακή ζωγραφική καί στήν τέχνη τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων⁷.

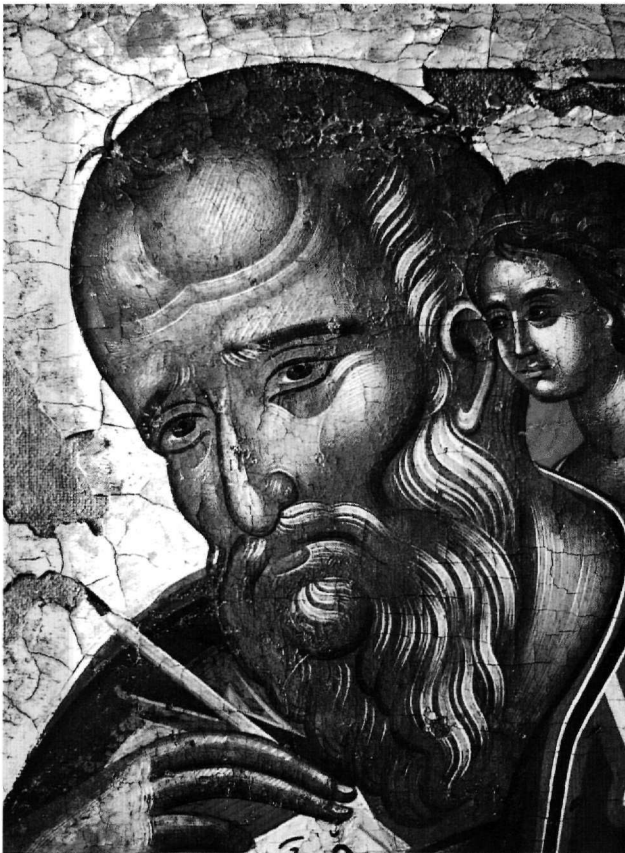
Στήν τέχνη τῶν φορητῶν εἰκόνων τό σύμπλεγμα τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννου μέ τήν προσωποποίηση τῆς θείας

Σοφίας θά γνωρίζει περιορισμένη διάδοση σέ ἔργα τῆς κρητικῆς σχολῆς τοῦ 15ου αἰώνα, ὅπως εἶναι ἡ ὁμόθεμη εἰκόνα στήν μονή τῆς Ἁγίας Τριάδος στά Χανιά (γύρω στό 1500)⁸.

⁷ Βλ. σχετικά Ε. Ν. Τοιγαρίδας, *Τοιχογραφίες τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων σέ ναούς τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, 124, σημ. 16, 17. Engelina Smirnova, «Les modèles du Mont Athos dans la peinture russe des XIVe-XVe siècles», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ἅγιον Ὄρος - Φύση - Λατρεία - Τέχνη»*, Θεσσαλονίκη 2001, τ. Β',

97-103, εἰκ. 1-12. Τήν ἴδια ἄποψη γιά τήν καταγωγή τῆς εἰκονογραφίας τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν, πού συνοδεύονται ἀπό τήν προσωποποίηση τῆς θείας Σοφίας, ἐκφράζει καί ἡ Smirnova, ὁ.π., 99.

⁸ Μ. Μπορμπουδάκης, *Εἰκόνες τοῦ Νομοῦ Χανίων*, Ἀθήνα 1975, 68, πίν. 2. *Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης* (ὑπόσημ. 2), 489, ἀριθ. 133.

Εἰκ. 6. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 5.

Εἰκ. 7. Ἡ προσωποποίηση τῆς θείας Σοφίας. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 5.

Συνηθέστερη, ὥστόσο, εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Θεολόγου χωρὶς τὴν προσωποποίηση τῆς θείας Σοφίας, μέ τά ἴδια μάλιστα τυπολογικά καί προσωπογραφικά χαρακτηριστικά τοῦ εὐρωστου ἡλικιωμένου ἁγίου, μέ ἐλαφρὰ στροφή τοῦ σώματος καί σκυμμένο κεφάλι, ὁ ὁποῖος κρατάει στά χέρια του μισοανοιγμένο κώδικα καί μελανοδοχεῖο πού τό στηρίζει στή μασχάλη καί κονδυλοφό-

ρο. Ὁ εἰκονογραφικός αὐτός τύπος, τοῦ ὁποῖου τό ἀρχαιότερο γνωστό παράδειγμα εἶναι μία εἰκόνα τοῦ τέλους τοῦ 14ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰώνα, πού βρισκόταν στήν Ζάκυνθο⁹ καί καταστράφηκε μέ τόν σεισμό τοῦ 1953, γνώρισε ἰδιαίτερη διάδοση σέ φορητές εἰκόνες τῆς κρητικῆς σχολῆς τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰώνα¹⁰. Σέ ἄλλες ἀπεικονίσεις ὁ ἅγιος ἀποδίδεται στόν

⁹ Α. Ευγγόπουλος, «Ἡ παλαιολόγειος παράδοσις εἰς τὴν μετὰ τὴν Ἀλωσιν ζωγραφικὴν», ΔΧΑΕ Β' (1960-1961), πίν. 35.

¹⁰ Βλ. τό βημόθυρο τῆς Πάτμου, τό ὁποῖο ὁ Χατζηδάκης συνδέει μέ τόν Ἀνδρέα Ρίτζο (β' μισό 15ου αἰ.) καί τὴν εἰκόνα στήν μονή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στήν Πάτμο (ἀρχές 17ου αἰ.), τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου (16ος αἰ.), τὴν εἰκόνα τῆς Συλλογῆς Οἰκονομοπούλου (16ος αἰ.) καί δύο εἰκόνες στήν Νάξο, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ εἰκόνα στόν ναό τῆς Παναγίας τοῦ Χριστοῦ ἀποδίδεται ἀπό τόν Χατζηδάκη στόν ζωγράφο Ἀγγελό (πρῶτο μισό 15ου αἰ.), ἐνῶ ἀπό τόν Ευγγόπουλο τοποθετεῖται στόν 16ο αἰώνα. Βλ.

σχετικά Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθήνα 1977, πίν. 80, ἀριθ. 110, πίν. 160. *Holy Image, Holy Space, Icons and Frescoes from Greece*, κατάλογος ἐκθέσεως, Ἀθήνα 1988, ἀριθ. 48. Ευγγόπουλος, «Ἡ παλαιολόγειος παράδοσις», ὁ.π., πίν. 44. Χρ. Μπαλτογιάννη, *Εἰκόνες. Συλλογὴ Δημητρίου Οἰκονομοπούλου*, Ἀθήνα 1985, ἀριθ. 35, πίν. 45. Ν. Β. Δρανδάκης, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, πίν. 506, 507α. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι* (ὑποσημ. 4) 115, εἰκ. 10. Ευγγόπουλος, «Ἡ παλαιολόγειος παράδοσις», ὁ.π., 94, σημ. 2. Πρόσθεσε τὴν μικρογραφία στόν κώδικα τῆς μονῆς Σινᾶ, ἔργο

ίδιο εικονογραφικό τύπο με αυτόν της εικόνας της μονής Βατοπαιδίου, χωρίς όμως τόν κονδυλοφόρο¹¹.

Στήν ανάπτυξη του εὐαγγελικοῦ κειμένου στήν ἄκρη τοῦ μισάνοιχτου κώδικα ὁ ἀνώνυμος καλλιτέχνης τῆς εικόνας ἀκολουθεῖ πρακτική πού τηρεῖται σέ μιά σειρά εικόνων τοῦ 15ου αἰώνα, ἀπό τίς ὁποῖες μνημονεύουμε τήν εἰκόνα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στό Σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς τῆς Πάτμου, τήν εἰκόνα στήν μονή τῆς Ἀγίας Τριάδος στά Χανιά καί τήν εἰκόνα στήν Συλλογή Οἰκονομοπούλου¹².

Στόν προσωπογραφικό τύπο διατηρεῖ τά καθιερωμένα ἀπό τήν παράδοση βασικά χαρακτηριστικά τοῦ Θεολόγου ὡς σοφοῦ, ἡλικιωμένου συγγραφέα, μέ εὐρύ σῶμα πού ἔχει ὄγκο καί κεφάλι μέ πλατύ, γυμνό κρανίο, πού στηρίζεται σέ κοντό ἀλλά εὐρωστο λαμῖο (Εἰκ. 5 καί 6). Τά βασικά αὐτά προσωπογραφικά χαρακτηριστικά, πού ἔχουν τήν καταγωγή τους σέ ἔργα τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων¹³, συνάπτουν τήν εἰκόνα μέ ἔργα τῆς κρητικῆς σχολῆς τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα, πού ἐντάσσονται στήν δραστηριότητα τοῦ Ἀνδρέου Ρίτζου καί τοῦ ἐργαστηρίου του, ὅπως εἶναι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος τῆς τριπλῆς εικόνας στό Bari τῆς Ἰταλίας, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στό βημόθυρο τῆς Πάτμου, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος σέ εἰκόνα τοῦ Μουσείου Μπενάκη μέ τήν Παναγία ἐνθρονη, εὐαγγελικές σκηνές καί ἁγίους καί, κυρίως, ἡ μικρογραφική λεπτομέρεια τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος στήν Πάτμο¹⁴, ἐνυπόγραφο ἔργο τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου.

Μέ τά ἴδια ἔργα συνδέεται στήν ἄψογη ἀπόδοση τῆς ἡλιοκαμένης σάρκας τοῦ προσώπου μέ μαλακές φωτοσκιάσεις, στήν καλλιτεχνική, γραμμική ἀπόδοση τῶν φώτων, ὅπως καί τῆς πτυχολογίας πού ἀναπτύσσεται σέ πλατιά ἐπίπεδα γεωμετρικοῦ χαρακτήρα μέ βαθιές, εὐθύγραμμες, ἄκαμπτες πτυχές, πού ὀρίζονται μέ λευκά περιγράμματα.

Τά προσωπογραφικά καί τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ὅπως καί τό ἐκφραζόμενο ἥθος, συνδέουν τήν εἰκόνα τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς μέ ἔργα τῆς κρητικῆς σχολῆς καί μάλιστα τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου. Γι' αὐτό τόν λόγο ἔχουμε τήν γνώμη ὅτι ἡ εἰκόνα¹⁵ χρονολογεῖται στό δεῦτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα καί ἐντάσσεται στήν παραγωγή τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου καί τοῦ ἐργαστηρίου του.

Παρουσιάσαμε δύο εἰκόνες τῆς μονῆς Βατοπαιδίου, τήν εἰκόνα τῆς Δεήσεως καί τήν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, πού εἶναι πρῶμα ἔργα τῆς κρητικῆς σχολῆς. Ἡ εἰκόνα τῆς Δεήσεως ἀπό εικονογραφική καί τεχνοτροπική ἄποψη συνδέεται μέ τόν κύκλο ἔργων τοῦ Ἀγγέλου καί χρονολογεῖται στό πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τόν ὁποῖο συνοδεύει ἡ προσωποποίηση τῆς θείας Σοφίας, ἀπό εικονογραφική ἄποψη συνεχίζει τύπους πού κατάγονται ἀπό τήν εικονογραφική παράδοση ἐργαστηρίων τῆς Θεσσαλονίκης τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων. Καλλιτεχνικά συνάπτεται μέ ἔργα τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου καί τοῦ ἐργαστηρίου του καί χρονολογεῖται στό δεῦτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα.

τό 1469 τοῦ πρωτοπαπᾶ Χάνδακος Κρήτης Ἰωάννου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ, Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Εἰκονογραφικές παρατηρήσεις στο Στιχηράριο Σινᾶ 1234», ΔΧΑΕ ΚΒ' (2001), 90-91, εἰκ. 2.

¹¹ Βλ. τόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο στήν τριπλή εἰκόνα τοῦ Bari, πού ἀποδίδεται στόν Ἀνδρέα Ρίτζο, καί τήν εἰκόνα τῆς Πάτμου (γύρω στό 1500), Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, πίν. 14 καί 203.

¹² Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, ἀριθ. 12, πίν. 14. M. Chatzidakis, «Une icône en mosaïque de Lavra», *JÖB* 21 (1972), 78-81, εἰκ. 15. Μπορμπουδάκης, *Εἰκόνες* (ὑπόσημ. 8), πίν. 2. *Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης* (ὑπόσημ. 2), 489, ἀριθ. 133. Μπαλτογιάννη, ὁ.π. (ὑπόσημ. 10), ἀριθ. 34.

¹³ Ξυγγόπουλος, «Ἡ παλαιολόγειος παράδοση», ὁ.π. (ὑπόσημ. 9), πίν. 35 καί 36.

¹⁴ *Icone di Puglia e di Basilicata dal Medioevo al Settecento*, Μιλάνο 1988, 138-139, ἀριθ. 43. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες Πάτμου*, ἀριθ. 203α καί σ. 61-62, ἀριθ. 11, πίν. 80. *Holy Image, Holy Space* (ὑπόσημ. 10), 207-208, ἀριθ. 48 (M. Χατζηδάκης). Ν. Χατζηδάκη, *Εἰκόνες κρητικῆς σχολῆς. 15ος-16ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1983, 29-30, ἀριθ. 18. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες Πάτμου*, πίν. 13 καί 15.

¹⁵ Φωτογραφία τῆς εικόνας δημοσιεύεται ἀπό τόν Χατζηδάκη (Chatzidakis, «Une icône», ὁ.π., 75, εἰκ. 15), ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπό τήν βατοπαιδινή σκῆτη τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα (Σεράϊ) στίς Καρυές.

E. N. Tsigaridas

TWO ICONS OF THE EARLY CRETAN SCHOOL IN THE VATOPAIDI MONASTERY

The article discusses two icons, of the Deesis and of St John the Theologian, in the Vatopaidi monastery, which are early works of the Cretan School and are dated respectively to the first half and the second half of the fifteenth century. The iconography of the Deesis (Fig. 1) is consistent with that of a group of icons of this subject, which are of the Cretan School and are dated in the fifteenth century. In terms of composition, there is an obvious disposition to project the triumphal figure of Christ (Fig. 2), which is observed in early fifteenth-century works of the Cretan School, such as the Deesis in the Collection of St Catherine of the Sinaites at Herakleion, and primarily the Deesis in the Viannou monastery on Crete, which icon bears the signature of Angelos.

Likewise, the technical and stylistic features of the physiognomy of Christ, the Virgin and St John the Baptist (Figs 3-4) link the Vatopaidi icon of the Deesis with the cycle of works by Angelos.

The representation of St John the Theologian (Fig. 5), who is accompanied by the personification of Divine Wisdom (Fig. 7) dictating to him the gospel text, has its origins in depictions of the Four Evangelists in churches of the first Palaiologan period, decorated by workshops of Thessalonica. Indeed, this subject enjoyed wide dissemination in the art of the second half of the fourteenth and the early fifteenth century, both in monumental painting and in icons.